

др Милица М. Карић

кустос, научни сарадник

Музеј жртава геноцида, Београд

milica.karic@muzejgenocida.rs

СТУДИЈА СЛУЧАЈА: ОСТАЦИ СВЕТА – РОМАН О ЈАСЕНОВЦУ?

„Књижевност јесте лагање, али, с друге стране,
некако треба тачно лагати. И ту је проблем.“

Игор Маројевић

„Није свака прича историја, али је свака историја једна прича.“

Давид Албахари

Сажетак: У време књижевног постмодернизма однос историје и књижевности постао је много ближи и приснији јер су једна другој почеле да улазе у оквире и пробијају једна другој границе до те мере да јенеопходна ограда писца о томе докле је фактографија, а одакле почиње његова машта. То је нарочито важно уколико се тематизују места и догађаји из Другог светског рата који су јединствени у својој бруталности и суровости страдања недужних цивила. То су логори смрти, јаме, кампиони смрти, гасне коморе, сва она места која у доба класичног романа нису могла да постоје као хронотопи, а након Другог светског рата можемо и морамо да их уврстимо у фикционализацију Холокауста и геноцида. Једно од тих места је и логор смрти Јасеновац који писац романа *Остаци свећа* (2020) Игор Маројевић користи за свој роман. Овим радом желимо да испитамо до које мере је испоштовао нека од најважнијих начела репрезентације места из Другог светског рата и како се односи према границама историје и књижевности.

Кључне речи: Јасеновац, пробој, књижевност, фикционализација, границе историје и књижевности.

Свака прича је свет за себе са својим сопственим правилима и својом сопственом истином која важи само у том свету. С друге стране, уколико се користе реалеме из спољашње стварности, нарочито уколико је реч о ратним сукобима и страдањима, онда то повлачи одређена ограничења, односно етичке норме којих писац мора да се придржава уколико жели да ту познату историју искористи на прави и морално исправан начин који ће допринети правилном разумевању и пријему његовог прозног уметничког дела и у исто време допринети достојанственом очувању сећања на невинне жртве. У том смислу, хладна и објективна историја и субјективна књижевност се сусрећу на истом пољу, што не умањује или не потиरे особине и карактеристике једне или друге, већ напротив, доприносе једна другој управо тим својим супротстављеним особеностима. Хтели или не, наративи у којима се тематизују историјски познате чињенице, места и догађаји, у извесној мери бивају и дидактички обојени. Циљ је ближе упознавање шире публике са догађајима који су имали великог утицаја не само на опште историјске промене, већ и на судбине обичних људи, а када се говори о страдањима из Другог светског рата и касније, готово да нема породице на нашим просторима која није искусила мањи или већи губитак. Данашња дешавања још увек су укореењена у прошлим сукобима и глобалним претензијама за доминацијом. Са друге стране, долазе генерације које по први пут за више од једног века нису директно искусиле ратна дешавања и које живе у свету који је у одређеним сегментима битно другачији од света њихових родитеља, бака и дека. А будуће генерације су творци будућег друштва за које се надамо и чинимо све да забораве на ратове и уништења невиних живота.

Јасеновац је једно од идентификационих тренутака постојања, односно страдања српског народа, нови елемент **укорењивања** српског идентитета. Како је формирана Независна Држава Хрватска, 10. априла 1941. године, српско становништво је било подвргнуто систематском државном терору усташких власти које су на најразличитије начине вршиле нескривено и отворено **искорењивање**, како су саме усташе и њихови помагачи клерофашисти наглашавали у својим говорима и јавним наступима. Деца могу да науче одређене године, називе битака, генерала, зликоваца, али оно што је суштина јесте повезивање са жртвом, са личним и субјективним причама оних који су преживели и страдали, који су били непосредни сведоци дубине и јачине људског зла. Из њихових искустава треба да извучемо поуке за будућност и научимо како да ми сада и у овом времену не обесмислимо њихова страдања и жртве.

Када говоримо о књижевности која тематизује тешке и трауматске догађаје, треба да имамо на уму да је реч о ангажованој књижевности која треба да шокира, изазове нелагоду, тескобу, односно да доведе до духовног и моралног прочишћења (катарзе) путем кога читалац треба да поправи Човека у себи. Улога такве књижевности је од великог значаја за приближавање историје ширем аудиторијуму, који се историјом у данашње време бави некритички и ослања се на изворе информација као што су друштвене мреже и непроверени сајтови који не могу да допринесу објективном сагледавању догађаја из прошлости. У том смислу, књижевност је ангажована и до-

некле има и дидактичку функцију. С друге стране, она никако није и не може да буде извор историографских чињеница. Стваран свет има своје законитости које не важе за свет књижевности, који је истинит сам по себи, без обзира на спољашње истине. Али ипак, постоје нека правила и границе које писци морају да испоштују уколико користе историјске догађаје, места и личности у својим фикционализованим причама. Они не измишљају у потпуности нове светове, већ конкретне, спољашње елементе стварности прерађују у уметничкој и књижевној форми.

Историја и књижевност по својој природи припадају истоветној активности људског духа у смислу да обе представљају записану причу коју конструише историчар/писац који може да буде под утицајем различитих спољашњих утицаја – идеолошких, социјалних, политичких, културолошких. Историчар је исто онолико писац колико и књижевник јер се обојица баве писањем, али есенцијална разлика међу њима лежи у изворима сазнања које користе за своје приче а који су различити: историчар се служи историјским изворима на основу којих склапа објективну слику о неком догађају записујући је као објективну. Како наводи др Вељко Ђурић Мишина, посао историчара је „поред осталог, ‘исправљање’ раније (опште)прихваћених тумачења и то саопштавањем нових чињеница заснованих на коришћењу до тада мање познате или непознате архивске грађе“¹, односно **ревизија** постојећих знања на основу нових доступних података. Писци немају обавезу да истражују архивску грађу јер она није релевантан извор за оно што стварају. Они се служе маштом, али када пишу о историјским догађајима ипак користе и историографију. Да би се, с друге стране, избегла опасност од **ревизионизма**, неопходно је да аутори јасно назначе докле је у њиховом наративу историјска истина важна за реалан и стваран свет, а одакле почиње потпуно независан и сам по себи истинит свет фикције. Историчар Станиша Бркић (1950–2013) написао је следеће о важности уметничке обраде једног историјског догађаја, ма колико трагичан он био: „Посебно место у уздизању крагујевачке трагедије до симбола страдалништва има уметничка надоградња ове трагедије. Готово да нема области уметности која није додирнула ову тему. Одазивајући се сећању на крагујевачке жртве настале су многе поеме, на стотине песама наших песника и песника широм света, драмска и прозна дела, дела ликовних и примењених уметности, дела ликовне и филмске уметности итд.“² чему је допринела и комеморативно-уметничка манифестација „Велики школски час“ (1971).

Ово је кључан потстрек за све оне који би можда и желели да се ухвате укоштац са тешким темама страдања сопственог народа, али не знају како то да ураде. Роман Игора Маројевића такође представља одличан пример који треба да буде почетна тачка таквог једног подухвата који није нимало лак и који захтева не само додатно ангажовање писца већ и самог читаоца који треба да осети нелагоду и шок, да анга-

¹ Душан Никодијевић, *Јасеновац између броја и жртве* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2019), 5.

² Станиша Бркић, *Име и број: Крагујевачка трагедија 1941*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2021), 3.

жује своје емоционалне и менталне капацитете како би се повезао са невином жртвом и саосећао са њеним патњама, а све са циљем да у свом животу промени нешто и потруди се да да свој допринос како до оваквих стравичних дешавања више не би долазило. Улога писца јесте да допринесе том циљу тако што ће хладне и објективне чињенице, којима се служи историја и које многе људе одбијају од дубљег бављења и сазнавања о страдањима сопственог народа, да утопли људским причама, да не буде само важно која је цифра страдалих у питању и зашто није још већа, већ да се спустимо на ниво особе, имена и презимена и судбине страдалих који никада нису, нити ће икада, имати могућност да сами испричају своје приче. Они који су преживели, историчари, писци, читаоци, сви који се страдањима баве на свој начин у оквирима својих наука, имају обавезу да преносе причу о страдањима управо ради оних који то сами за себе не могу да чине, свако у својој области на морално исправан начин.

Ситуација са Јасеновцем, као симболом страдања, потпуно је супротна. Он је само врхунац онога што се раније дешавало на кућним праговима, у збеговима, селима и засеоцима где су вршена масовна убијања на територији Независне Државе Хрватске. Убијане су жене, стари, немоћни, деца, неселективно и на кућном прагу, сви они који су сматрани непожељним елементима за чистоту и постојање хрватске националне државе. Овај простор је специфичан по томе што су на њему извршена три геноцида: над Јеврејима и Ромима, као део званичне немачке нацистичке политике истребљивања и решавања „јеврејског питања“ у Европи, и над Србима које је спровела усташка Независна Држава Хрватска. Оно што се наводи као специфичност усташког геноцида је крвожедност и начин убијања невиних цивила. За разлику од нациста који су трагали за што „хуманијим“ начинима елиминације људи како њихови војници да не би доживљавали трауме од вишесатних стрељања својих жртава, и дошли до индустријског начина убијања хиљада и хиљада људи дневно у гасним коморама, усташе нису имале никаквих менталних, психолошких или физичких проблема да своје жртве кољу ручно, распарају трудне жене и убијају њихову нерођену децу или да се такмиче ко ће више Срба преклати. Још једна карактеристика је и то што су, једино на простору НДХ, постојали логори за децу која су бивала одвојена од својих мајки, које су слате на рад у Немачку, или су допремана као сирочићи јер су им породице убијене раније. Иако је написано много публикација, снимљено много радио и телевизијских емисија, нешто играних филмова, те су у најави и нови, организовано безброј предавања, саветовања, научних скупова, ми и даље много тога не знамо о овом логору смрти:

„Међутим, није познат тачан датум када су у логор Крапје и Брочице из којих је изникао систем концентрационих логора Јасеновац, депортовани први заточеници. Није познат ни датум када су у логор Циглану, а касније често навођен само под именом Јасеновац, депортовани први заточеници. Није познато колико је јасеновачких заточеника размењено за заробљене припаднике хрватских и немачких снага, мада се поуздано зна да је више од 90% размењених особа припадало хрватском народу. Није познато колико је заточеника успело да побегне са разних локација јасеновачког пак-

ла, рецимо логорских ‘економија’ или са других места изван логора [...] Није познато ни колико је заточеника било ‘ослобођено’ од казне боравка у логору. **Није познато, напоследку, колико је 22. априла 1945, по повлачењу усташа из Јасеновца, заточеника преживело.** Није познато, коначно, колико је укупно заточеника страдало. И тако даље...“³

На нека од ових питања одговоре су понудили Дејан Мотл и Ђорђе Миховиловић у студији *Заборављени – Књига о последњим јасеновачким логорашима* (2015). Ова студија на преко деветсто страница нуди до сада најпрецизнију и најопширнију анализу дешавања у последњим данима логора Јасеновац и Стара Градишка, током пробоја 22. априла 1945. године, као и људи који су успели да побегну, да се сакрију у логору или да се спасу повлачећи се са усташама. Она пружа увид у тренутак пробоја који је фикционализован у овом роману, али на начин који сматрамо проблематичним јер приказује нешто што је овом студијом потврђено као историјски нетачно, те сматрамо да може да доведе до прекрајања истине, а могло је да се избегне веома лако. У писању овог исцрпног, свеобухватног и до сада најпрецизнијег дела на тему последњих преживелих, дошли су до следећих података: да је било „169 оних који су преживели последње дане усташког логора у Јасеновцу, а та бројка обухвата 90 заточеника логора III, 12 из логора IV, 8 који су се сакрили у рушевинама логора III приликом пробоја, 2 који су се спасили бегом уочи пробоја из логора III, 6 који су преживели ликвидацију логорских економија, 15 који су дочекали ослобођење логора Стара Градишка, 11 преживелих из Брзог склопа, 11 из усташке болнице и 14 који су преживели ликвидацију истражних затвора у месту Јасеновац“.⁴

На самом крају предговора др Филип Шкиљан наводи да су, у тренутку објављивања студије, 2015. године, била жива само њих тројица који су преживели пробој, те да је одато дужно признање свим јунацима који нису пристали на то да мирно и без отпора оду у смрт, као и свим жртвама чија имена знамо и не знамо, а које нису доживеле тај тренутак. Сами аутори књиге наводе да је њихова жеља била да ове хероје отргну од неправедног заборава. Поред тога, рад је посвећен и будућим генерацијама оних који се овом темом баве: „Да их опомиње и да се никада, никоме, нити на било ком месту не понови“.⁵ Међутим, како је искуство након Другог светског рата показало, а данашњи тренутак још више потврђује, велика страдања нису била довољна опомена да до нових не дође јер је хуманизам, изгледа, немоћан пред силином моћи и жеље за овладавањем над *другим* и целим светом.

³ Душан Никодијевић, *Јасеновац између броја и жртве*, н.д., 7–8.

⁴ Dejan Motl, Đorđe Mihovilić, *Zaboravljeni – Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, (Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2015), 13–14.

⁵ Исто, 23.

РОМАН ОСТАЦИ СВЕТА (2020)

Игор Маројевић (1968) је један од најзначајнијих и најцењенијих савремених српских писаца који живи и ради на релацији Земун–Барселона. Иако је студирао светску књижевност, писањем почиње да се бави релативно касно, тек са двадесет и седам година. Добитник је готово свих најзначајнијих књижевних награда код нас, што указује на позитиван пријем код критике. Роман је освојио све значајне награде као што су: „Троношки родослов“ (2020), „Соларисова књига године“ (2020), „Меша Селимовић“ (2021), Награда града Београда „Деспот Стефан Лазаревић“ (2021). Добитник је и награде „Златни беоцуг“ за трајан допринос култури града Београда (2021). Године 2021. освојио је и „Андрићеву награду“ за приповетку „Сликописање“ у којој тематизује личност Анте Павелића и његов порив за излагањем у јавности што је, према његовом тумачењу, и довело до атентата који је починио Благоје Јововић, симболично 10. априла 1957. године, у Аргентини, а који је Павелић у том тренутку преживео. Поред писања, Маројевић се бави и превођењем са шпанског и каталонског, а његова повезаност са културом и историјом Шпаније присутна је и у овом роману, како кроз тематизацију Шпанског грађанског рата, тако и кроз језички слој јер дискурс главне јунакиње обилује речима и изразима из шпанског језика. Теме којима се у својим наративима бави су ангажоване и усмерене на последице различитих врста неуроза, стања духоклонућа (депресије) и непрестане борбе појединца са друштвом и историјом који су немилосрдни на овим просторима, почевши од догађаја из Другог светског рата, преко деведесетих и до почетка двехиљадитих година. Његов опус је тематски разнолик: од социјалних тема и урбаног Београда до историјских. Бави се савременим темама које су изазов по себи јер захтевају аутентичност језика, а не понављање устаљених фраза. Зато може да се каже да је ангажовани писац. Он успоставља и нов жанр који назива „етнофикција“, путем кога обрађује теме из националне историје, коме припадају следећи наслови: *Жеџа* (2004, 2008), *Шнићје* (2007, 2014), *Мајчина рука* (2011), *Остаци света* (2020). Како и сам наводи, дуго је размишљао о овом роману, јер теме Јасеновца, Блајбурга, Сребренице готово да нису обрађиване у српској књижевности, а јесу у шпанској⁶ па га је то онда преокупирало и постало изазов. Наша књижевност, односно писци, „плашљиви“ су да би се озбиљније ухватили укоштац са њима јер у исто време спадају и у поље митског али и у поље стравичне истине. Он, међутим, сматра да сваки човек, без обзира на личне везе са догађајем и тим темама, уколико „није психопата“⁷, може да се бави овим темама:

⁶ У питању је роман на 320 страница скоријег датума под насловом *Valor* (2015) шпанске ауторке Кларе Усон (Clara Usón) који је 2018. преведен на српски језик под насловом *Храбросћ*, у коме комбинује различите ликове чији је највиши идеал револуција за коју се боре не марећи много за морална начела. Међу њима је и фанатичан свештеник из логора смрти Јасеновац. Пре Маројевићевог романа, темом Јасеновца се бавио Горан Чучковић који је написао новелу *Јегење дојова* (1983). Такође, бивши логораш Љубо Јандрић је написао роман под називом *Јасеновац: роман* (1980).

⁷ Biljana Willimon, „Willimon – Igor Marojević 08.02.2020.“, доступно на <https://www.youtube.com/>

„Раније сам мислио да смо кукавичка култура, чим немамо репрезентативан роман о најкрвавијем националном миту, док Шпанци имају роман о Јасеновцу: *Храбросћ* Кларе Усон. Но бавећи се потресном и мучном грађом и читајући Чучковића, који је издржао да напише новелу не и роман, разумео сам зашто су многи одустали од писања о Јасеновцу. Уосталом, то заправо није ни нарочито популарна тема.“⁸

Многи не желе да се баве историјским темама јер оне захтевају свеобухватни ангажман како самих писаца тако, касније, и читалаца, који морају да покрену и поднесу мисаони, морални, емотивни, па и физички напор у процесу читања и даљег истраживања историјске грађе. Маројевић констатује да је данашњи тренутак управо овакав због нашег нераздевања прошлости којом нисмо желели да се бавимо, али која нам је и склањана у великој мери. И баш из тог разлога треба да постоји већи степен обазривости и одговорности уз исказану храброст и умеће да се отворе ове тешке теме.

Када је роман објављен, у медијима је најављиван као први роман о Јасеновцу. Занимало нас је која је прва асоцијација људи када чују овако нешто. Питали смо припаднике различитих генерација и различитог нивоа образовања и добили смо следеће одговоре: већина мисли на логор Циглана III, на личне приче о страдању, на страдање жена и деце са Козаре, на однос заточеника и њихов живот и судбину у логору, на познате примере о којима смо чули приче, на Србе, сељаке. Готово да није било асоцијације на страдање жене у женском логору, на сексуалну експлоатацију жене или на било какву врсту моћи и превласти мушкарца над женом, а у овом случају и на однос целата и жртве. Роман управо даје ту причу која није прва асоцијација, али јесте део читавог „универзума званог Јасеновац“ у коме су се дешавала различита зверства над Човеком било да су у питању мушкарци, жене, деца. И у том смислу јесте први роман о женском логору Јасеновац⁹. Свака прича заслужује да буде испричана

watch?v=P9TxYZ1pipI, приступљено 1. априла 2024.

⁸ Марина Мирковић, „ПИСАЦ ИГОР МАРОЈЕВИЋ О НОВОМ РОМАНУ: Доста је било кажњавања Србије“, *НОВОСТИ*, 20.10.2020, доступно на <https://www.novosti.rs/c/kultura/vesti/927601/pisac-igor-marojevic-novom-romanu-dosta-bilo-kaznjavanja-srbije>, приступљено 27.3.2024.

⁹ Женски логор у Јасеновцу је основан у лето 1943. године због потреба радне групе економија. Из Старе Градишке доведено је око 100 логорашица. Број логорашица у логору Циглана се временом повећао на око хиљаду. До јесени 1944. године биле су смештене у делу логора у којем се налазила логорска економија. Користиле су две бараке жицом одвојене од остатка логора. Од јесени 1944. женски логор се налазио 500 метара удаљен од економије. Ту су биле изграђене две велике зграде од којих је једна коришћена за смештај док су мушкарци затворени у зграду око које су усташе поставиле јаку стражу. Жене су ту ноћ, 21. априла 1941, одведене у средишњи део логора и убијене. Међутим, по питању броја и места где су жене убијене, постоје различита мишљења и сведочења. Мотл и Миховиловић наводе изјаве преживелих који су чули од оних који су се крили на тавану, пре него што су их пронашли и прикључили осталим логорашима, да су жене одведене на скелу која је повезивала логор и стражиште Градину, други су говорили како су биле затворене у баракe у мушком делу логора које су затим запаљене. Оно око чега су се сви сведоци сложили је да су се жене, иако су знале да иду у смрт, држале веома храбро. „Осим чињенице да су жене убијене, ни за једну тврдњу немамо довољно чврстих доказа“ (Dejan Motl, Igor Mihovilić, *Zaboravljeni*, str. 104). Вече уочи пробоја, логорски писар Мићо Анић из Осијека предао је усташама бројно стање логораша у

и саслушана. Угледајући се на узор књижевности Холокауста, која подразумева перспективу невине јеврејске жртве као срж самог историјског и наративног догађаја, око ког се даље у концентричним круговима распредају перспективе оних који су имали друге улоге у рату, других народа, социјалних, сексуалних, политичких група које су, такође, поред њих и са њима заједно страдале, јавила се дилема да ли је ово роман о Јасеновцу имајући у виду ту перспективу, порекло главне јунакиње, разлоге и начин на који је доспела у логор. Роман је вишелојан и постоји много тачака кроз које може да се провуче у анализирању те је, и са те стране, занимљив и јединствен. Ми ћемо се, овом приликом, ограничити само на начин на који је стварно место и конкретан и документован историјски догађај фикционализован, односно прерађен у књижевној форми.

ГДЕ ЈЕ ГРАНИЦА ГРАНИЦА?

Могуће је конструисати бесконачан број историјских наратива који се односе на геноциде из Другог светског рата све док чињенице нису фалсификоване. Јер је писање историје исти процес као и писање књижевности; историчар је субјект који тумачи и интерпретира чињенице у зависности од многих унутрашњих и спољашњих фактора који имају директан утицај на начин и намере које он даље усађује у свој историографски наратив. Исто можемо да кажемо и за књижевне наративе. Лиотар је узео Аушвиц као тачку непостојања јединственог и интегративног дискурса о историји јер су перспективе злочинаца и жртава фундаментално хетерогене и крајње различите што их чини немогућим за јединствену репрезентацију. Међутим, чини се да Маројевић крши овај диктум и управо чини оно што су пре њега урадили Штајрон у *Софијином избору* (1979) и Томас у *Сликама са изложбе* (1993), у којима се ове две перспективе преклапају, а злочинци и жртве долазе у непосредан личан и интиман додир и на неки начин остварују и емотивну повезаност. Она јесте по оцу Српкиња, православка, али је и комунисткиња и пургерка по мајци која је Хрватица и католикиња. Њена породица је угледна грађанска породица из Загреба, отац инфектолог лечи усташе од полних болести, мајка уметница, она сама виолинисткиња, удата за шпанског бандита – комунисту. Налазе се донекле у повлашћеном положају јер не морају да носе плаве траке са ознаком „П“ све док она по трећи пут не одбије усташу Анту Мошкова, који је стваран историјски лик, и за казну добије две године у логору. Читава породица преживљава рат. Дакле, он доводи у директну везу политичку затвореницу Наду Марковић/Есперансу/1346 и усташу Вилима Петрача, песника наклоњеног модерном изразу експресионизма, који

згради – 1.073. У току ноћи се бројно стање смањило јер се неколико логораша због панике и страха обесио. Више стотина људи, наоружаних циглама и даскама, својим су телима навалили на излазна врата. Када су врата попустила, трком су јурнули из зграде. Из зграде је истрчало око 600 логораша, док преосталих 470 није учествовало у пробоју због болести, немоћи и малодушности, али и веровања да ће их усташе поштедети. Ни један усташа није учествовао у пробоју као преобраћен.

је физички био лепши од других усташа са којима је била у контакту и који као да није у потпуности у ономе што ради: „И по погледу је био посебан. Иако је прецизно посматрао мету, очи су му одавале задршку, као да не верује посве у оно што види и оно што ради, или као да на све гледа са стране“¹⁰. Након односа, злочинац и жртва улазе чак и у љубавни однос који је на почетку присиљан и њој огаван, јер су у питању непрекидна силовања из позиције крвник – жртва. Како се наратив даље развија, овај однос постаје донекле и жељен. То се најбоље види у сцени када она, у жељу пробоја, сахрањује свог мучитеља који гине.

Сам наслов *Остаци светла* асоцира на сентимент који су имали припадници „изгубљене генерације“ у Америци након Првог светског рата, када се срушио читав пређашњи систем вредности и од познатог света остала само спаљена поља мртвих војника. Остатак тога се огледао само у крхотинама, и фрагментима и разочарању које ће пратити књижевно стваралаштво најпре англосаксонских модерних. Исти сентимент се назире и у овом роману у коме су приказани само мали фрагменти великих трагедија које су се догодиле у временском распону у којем је једна особа могла да их доживи готово све: Шпански грађански рат, Други светски рат, Ратови за југословенско наслеђе, бомбардовање 1999. Како код нас нема дела која континуирано тематизују појединачне догађаје који се овде приказују, аутор одлучује да их споји, што има дво-струки ефекат: први је да најзад отвара тешке теме о којима је заиста на нашим просторима неопходно говорити и писати што је чешће и више могуће како бисмо се најзад ослобађали траума које смо задобили и као жртве и као починиоци злочина јер је рат догађај у коме ни једна сукобљена страна није до краја невинна или до краја крива – а све конвенције и правна акта која би требало да обезбеде што мање страдања невиних, када већ не могу да спрече у потпуности да до ратова уопште долази – ипак не могу ништа пред законима силе и моћи чему смо савремени сведоци; с друге стране, чини се да сваки догађај ипак заслужује читав наратив за себе како би процес суочавања могао да тече целовитије.

Ово је роман у коме нема директне комуникације међу ликовима већ се одвијају монолози, чује се само глас говорника кроз који се рефлектују питања саговорника. Исто се дешава и у роману Д. М. Томаса *Слике са изложбе* који је у целости написан у том стилу где се комуникација врши на психоаналитичким сеансама. И Маројевићеве ликови су на сеансама јер пролазе кроз *процес исцртавања (acting-out)* трауме, о чему је подробно писао Доминик Лакапра (Dominick LaCapra)¹¹. Бошкова мајка је и даље у том процесу и није још увек помирена са својом траумом, што би било *разрађивање (working-through)*. У Маројевићевом роману се мешају прво и треће лице. Глас у трећем лицу припада лику М. И., односно самом аутору који је ту присутан само као објективни посматрач јер нема личних искустава. М. И. је прималац иску-

¹⁰ Игор Маројевић, *Остаци светла*, (Београд: Дерета, 2020), 146.

¹¹ В. Интервју А. Goldberg, 'An Interview with Professor Dominick LaCapra', *Shoah Resource Center, Yad Vashem*, pdf, доступно на https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20203648.pdf.

ства; он има веома важну улогу у процесу испољавања трауме јер би искуство људи без слушаоца било „некорисно знање“. Није фикционализовао самог себе, односно није аутофиктиван лик јер писац у стварности није био актер догађаја, макар не оних у Другом светском рату. На тај начин инкорпорира свој глас „секундарно истраумиране“¹² стваралачке личности XX и XXI века, глас онога који не може и неће мирно да игнорише страдања, а да не дигне глас против на свој начин и у оквирима у којима он то може да уради – кроз књижевност. И сам каже да га ове теме људски дирају и на неки начин прогађају. Тај исти порив и осећај су имали и Харолд Пинтер и Д. М. Томас који, такође, нису имали личног искуства у току рата иако су били у Енглеској, али су имали потребу да одговоре дешавањима епохе у којој су живели.

Сматрамо да вредност и значај овог романа управо леже у чињеници да Маројевић не спада у раније поменуте плашљиве писце, ни у смислу бављења тешким темама ни у смислу експериментисања са формом. Он се слободно и посве успешно ослања на раније традиције и „утицаје“, како се раније називала интертекстуалност, када је реч о проналажењу одговарајућих облика наратива. Његова интертекстуалност се, међутим, не огледа у коришћењу ранијих текстова (кроз цитате, или директно коришћење целих пасуса или делова других текстова), већ управо у форми, нестандардним перспективама, коришћењу психоанализе као проводника за суочавање са траумама из прошлости и садашњости.

ТЕОРИЈА РЕЦЕПЦИЈЕ

Неизбежно је било укључити лични и субјективни тренутак очекивања јер долазимо у посед текста који на извесан начин означава прекретницу у српској књижевности када је реч о тематизовању страдања у НДХ, конкретније у систему логора Јасеновац. Тако смо тексту приступили из двоструке позиције: некога ко се професионално бави књижевношћу геноцида и Холокауста и читаоца. Ова прва очекивања су у потпуности остварена и задовољство је било у рукама држати роман који се са правом може сврстати у шире европске и светске оквире ратне, односно антиратне књижевности. Ипак, дошло је до извесног разочарања што се тиче саме тематике јер та субјективна очекивања нису сасвим испуњена: Јасеновац није једина тема, само је

¹² Милица Карић, „Фикционализација Холокауста у романима Јержива Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса“ (докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко уметнички факултет, 2022). Изучавајући развој дискурса о Холокаусту и мотивацију писаца да се њиме баве, дошли смо до синтагме „секундарно истраумирани“ под којом подразумевамо све оне који нису имали личног искуства из Другог светског рата и Холокауста, а што може да се прошири и на искуство преживљавања геноцида над Србима, односно оне које не можемо да назовемо преживелима или „примарно истраумиранима“ а који се у свом раду у било којој области баве управо овом темом. Опсег оних који потпадају под овај термин се креће од оних који су били живи у то време па све до данашњих дана, који ову трауму виде и доживљавају као своју у смислу културолошког наслеђа и сматрају га својим јер живе у епохи у којој су се ти догађаји десили и који имају утицај до данашњих дана.

једна од неколико, иако свепрожимајућа и свеприсутна; жртва није она примарна, политички необојена. Сама илустрација дезинтегрисане женске фигуре на предњој корици заправо указује не главну тематску нит наратива и верно га осликава. Ово је роман који не може да се чита само једном. Д. М. Томас је сам рекао за свој роман *Слике са изложбе* да мора да се прочита најмање два пута, а роман *Остаци свети* спада управо у такве романе. Свако ново читање разрешава неке дилеме које су се у претходном јавиле. Читалац се дословно бори са наративом како би га на прави начин разумео и дошао до сопствених закључака.

ИНТЕРВЈУ С ПИСЦЕМ

Како бисмо ближе проникли у мотивацију и сам процес пищевог тематизовања и бављења овом темом, спровели смо електронски интервју са писцем крајем септембра 2023. године. Поставили смо му четири питања. Према молби писца да се одговори публикују у целости и интегрално, или не публикују уопште, сва питања и одговоре наводимо у курзиву.

1. ПИТАЊЕ: *Да ли сте приликом стварања романа у почетним фазама, док је још увек био идеја, размишљали о томе да пишете о српским жртвама, али цивилима, не припадницима било које политичке опције, дакле о обичним људима који су страдали ради имена и вере?*

ОДГОВОР: *Са њошцима вишестраначја, мислим на 1990, од свих до тада њошискиваних тема које су најло зајљуснуле јавни њовор, највише ме је фасцинирала тема Јасеновца, јер је указала на крајње мољћносћи исљољавања људској зла и људској ширљења. Тада сам у Народној дидблиџеци Србије, иде сам као њодсџанар најрадије сџремао исљиџе, уз књџије за исљиџије на факултџиџиу наручивао и оне о Јасеновцу и Независној Држави Хрвајтској и зајљисивао њонешџио из њих, још не знајући ниџи да ћу њисаџи о џоше, ниџи да ћу икада њосџаџи неко ко џише. Касније ми се, кад сам се џреселио у Барселону, тема враџила када сам сазнао за њојединосџи и њоследице Шџанској ирађанској раџа које се њо незанемарљивом броју асџекаџа моју њџоредиџи са нашим сџрадањима. Роман сам њисао џреџежно њџробно, не размишљајући о националној, верској и идеолошкој џриџадносџи жрџава. Тако да, ако сам њисао о срџским жрџивама, до џоџа сам доџао сџонџано, мада здоџ нечеџ, срџских жрџава у 'Осџацима свџа' има више неџо шџанских, хрвајтских и муслиманских, о којима сам џакође њисао.*

2. ПИТАЊЕ: *Да ли сте консултовали неку стручну литературу и коју о пробоју из Јасеновца, о броју логораша који су учествовали, полној и националној структури, о онима који су преживели пробој? Да ли сте упознати са судбинама неких преживелих?*

ОДГОВОР: *Што се књига које се непосредно пише обају великих пробоја логора, а оба су описана у роману, ево само појединих: Ђон Берџер „44 месеца у Јасеновцу“, Иво Голдштајн „Јасеновац“, Славко и Иво Голдштајн „Јасеновац и Блајдурџ нису исти“, Славко Комарица и његов имењак Одић „За што Јасеновац није ослобођен“, Нађаша Мађаушић „Жене у логорима Независне Државе Хрватске“ и „Концентрациони логор Јасеновац“, двојном истоимено дело Анђуна Милетића, Мирко Першен „Усташки логори“, исти том зборника више аутора под насловом „Омладина у усташким логорима, Злочини у логору Јасеновац“ Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помаћача, не рачунајући бројне друге зборнике радова и новинске текстове. Уочио сам једну од преживелих логорашица и разговарао с њом, као и са више сродника страдалих. Сви су ме замолили да не спомињем њихово име. Што се пише националне и полне стурктуру, знам да је у Јасеновцу било убедљиво највише заточених Срба, а затим Јевреја и Хрвата, као и Рома, а први сам који је у књижевности уочио, колико знам, тематизовао женски логор Јасеновац. Али ако ни то није довољно, све ми се више чини да мислимо да је јосао писца да буде социолог.*

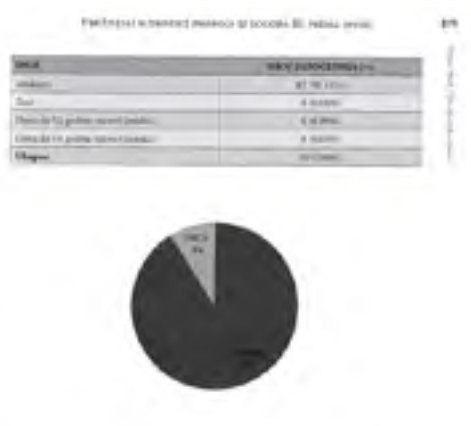
Као што се из одговора види, Маројевић је користио обимну и релевантну литературу. О Јасеновцу је почео да записује пре него што је и сам знао да ће да напише било шта о њему. Међутим, у приложеном списку не наводи студију на коју се ми позивамо, а како је написао да је приложио само поједине наслове, не можемо са сигурношћу да тврдимо да ли је био упознат са њом или не. У овоме видимо и добру прилику да нагласимо и укажемо на место и важност Музеја жртава геноцида као матичног музеја и институције културе Републике Србије која је задужена за неговање културе сећања на жртве геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима и да позовемо све оне који желе да се баве овим темама да консултују наше стручњаке, збирке и фондове као и библиотеку која има статус специјалне библиотеке и најрелевантније је место за истраживање тема геноцида на територији Независне Државе Хрватске и окупираних Краљевине Југославије за време Другог светског рата.

Наш фокус у овом питању је био на онима који су преживели пробој логора Циглана III и у том смислу нас је занимала полна структура јер управо у студији *Заборањени* стоји податак да у пробоју **није учествовала ниједна жена**. Дан уочи пробоја, 21. априла 1945. године, логорашима је било наређено да покупе своје ствари ради пресељења у зграду кројачке и обућарске радионице која се налазила у југоисточном делу логора¹³, а поред које су биле просторије у којима су се налазиле жене.

¹³ Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni – Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, н.д., 103.

Табела 1: Преживели последње дане концентрационог логора Јасеновац према полу:
жена 8 (4,79%) (Motl i Mihovilović 2015: 878)

Табела 2: Преживели учесници пробоја из логора III према полу:
мушкарци 82, жене 0, мушка деца до 18 година 0. (Motl i Mihovilović 2015: 879)

3. ПИТАЊЕ: Зашто имате потребу да пишете о злочинцима пре него о жртвама?

ОДГОВОР: Дакле, уз Ваше питање иде убеђење да имам потребу да пишем о злочинцима пре него о жртвама. Уколико мислиш на роман „Остаци света“, злочинцима је посвећено мање од деведесет страница, ако у њих укључимо и Луку Чиеља, дорца на страни левице у Шпанском грађанском рату и партизана, и његово убијање махом расходованих усташа и домобрана на јосидлајдуршком Крижном јују. Жртвама, било јасеновачким, средреничким – са обе стране – или онима из Шпанској грађанској рату, посвећено је око сто четрдесет страница, а ако се уброје и оне из доађаја око Блајдурја, најмање сто десет. Или можда, без обзира на тему разговора, ипак на уму немаш роман „Остаци света“ него причу „Сликописање“ – која је званично о исељеништву Антје Павелића, али има и оних по којима је то заправо прича о његовом ашеништву Блајоју Јововићу – или је ушиску кумовало што је та прича ованчана „Андрићевом наградом“, или образложење жирија... У књизи „Све за лејоу“, циклусу „Смрти познати“ у којима се налази дојична приповека, иначе има још три приче: о Фрањи Фердинанду – а нека читаоци сами закључе колико је он ишорјски злочинац а колико жртва – Федерику Гарсији Лорки, која су десничари убили у Шпанском грађанском рату, и Валтеру Бенјамину, коме Шпанци нису дали транзит за ју у САД, па је он радије починио суицид него да буде практично изручен колаборационој вишијевској Француској где би као Јеврејин вероватно имао недаћа. Шта би с романом „Мајчина рука“, који говори о цивилним немачким жртвама у Војводини од 1944. до 1948, односно онима који су без суђења убијени из колективне освете националсоцијалистичкој војсци? Није фантасично то колико је Ваш ушисак, дакле,

нећачан, нећо да сам толико ућечайљиво ћисао о злочинцима да је то заварало чак и инћелићенћину, образовану и ућућену особу. А можда заиста јесам: у једином ћолунећайћивном наћису од шездесетак ћих о „Остћацима светћа“ – сви остћали су ћохвални – крићичарка је ћроћунћала како се мора ћризнаћи да је Вилим Петћрач, устћаша који у Јасеновићу наћастћивовао ћлавно јунакињу романа и убићао лоћораше док није ћрело-мио, стћавио се на ћихову стћрану и омоћућио им ћрободј ћа су ћа ликвидирали, један од наћусћешније изведених нећайћивних ликова у савременој срћској ћрози или у истћорији срћске ћрозе, заборавио сам, као и име крићичарке.

Свет фикције и свет стварности није до краја разграничен у овом роману као што је случај у англосаксонској књижевности Холокауста у којој и сам писац проналази изворе и узоре који се тичу форме, што сматрамо веома корисним и подвлачимо као неопходно за веће ангажовање за писање на тему геноцида. И у домаћој књижевности постоје канонски примери књижевности Холокауста који су засновани на историографији, али су у потпуности фикционализоване приче јер не постоје готово никакви историјски извори, чак ни фотографије, који сведоче о неким људима и догађајима, а опште су познати свима. Издвојили бисмо пример кратког романа Давида Албахарија *Гећ и Мајер* и ћегове метафиктивне равни у којој писац упућује читаоце након наратива у посебном делу у форми Поговора у изворе које је користио, о томе шта је познато, а шта није везано за ове две историјске личности и сам логор Старо сајмиште.

Маројевић недвосмислено тематизује систем логора Јасеновац наводећи то конкретно име као и име Старе Градишке. Зато је морао да се држи познатих и утврђених чињеница о том конкретном логору. Да је у роману јунакиња била у неком логору без конкретног стварног имена, или измишљеног имена као омаж свим логорима, конкретније женским логорима, онда не би било проблематично да је жена учествовала у било чему у том фиктивном метонимном логору као симболу свих логора. Чим је употребљен конкретан топоним историјског логора, све утврђене и познате чињенице о њему морају да буду тачне иако је у питању фикција. У супротном, мора то јасно да напише као што су чинили Д. М. Томас, Давид Албахари или америчка ауторка јеврејског порекла Џејн Јолен (*Jane Yolen*) у чијем се роману *Трнова ружица*¹⁴ (*Briar Rose*) дешава веома слична ситуација. Она је тематизовала логор смрти Хелмно, односно стратиште где су жртве закопаване у масовне гробнице након што би биле угушене отровним гасом у истој онаквој душегупки која је ординирала Београдом у пролеће 1942. године од Старог сајмишта до Јајинаца. Историјски је познато да су седморица мушкараца успела на разне начине да побегну са тог места, али не макар и једна жена. О томе нас ауторка обавештава на крају романа. Она у виду ауторске белешке наводи оно што се о том месту зна: тачне бројке и начине страдања јер су нацисти били „изврсни бележници. Бројева – не имена.“¹⁵ У време када је ћена прича тамо смештена,

¹⁴ Роман је замишљен као дидактичко средство за наставу историје и књижевности...

¹⁵ Џејн Јолен, *Jane Yolen, Briar Rose*, (New York: Tor, 2016), 263.

није било убијања, односно могућности спашавања, односно, како наводи, могуће је да су те белешке изгубљене. И још каже кључну ствар: „Ово је књига фикције. Сви ликови су измишљени. Срећан крај је одлика бајке, не историје. Не знам да је иједна жена жива побегла из Хелмна“¹⁶. На крају новеле, или кратког романа, *Гец и Мајер*, Давид Албахари пише ауторову белешку где наводи следеће: „Историјске чињенице на којима се заснива ова прича потичу из бројних извора – архивске грађе, енциклопедијских одредница, новинских фељтона, књига и студија – а понајвише из монографије Милана Кољанина *Немачки лојор на Београдском сајмишту 1941–1944* (Институт за савремену историју, Београд, 1992) и студије Кристофера Браунинга *Коначно решење у Србији – Јуденлагер на Сајмишту* (Зборник 6, СЈОЈ, Београд, 1992). Прича, међутим, није никада историја, и поштује чињенице само у оној мери у којој то њој одговара.[...]“¹⁷

Иако фикционализује и стварне личности као што су усташа Анте Мошков или чувена глумица Марија Црнобори, коју, додуше, само помиње, али не оживљава у лик, не каже као Д. М. Томас на почетку романа *Бели хојел* у ауторовој напомени да је Сигмунд Фројд у његовој причи потпуно измишљен: „Међутим, мој измишљени Фројд заиста се поклапа с општепознатим чињеницама Фројдовога стварног живота, а понекад сам наводио и његове радове и писма, *passim*.“¹⁸ Неко ко није упознат са историјом НДХ неће бити свестан тога да је Мошков историјска личност.

Маројевић даје следећу врсту оградe, како каже, неку врсту правног лека уколико би било покушаја тужбе по било ком основу: „Могућа одступања од историјских података – и не само та врста одступања – пре свега су плод тренутака нестандартних опажаја казивача овог романа.“ Затим објашњава значење три тачке у тексту које се односе на изостављена питања саговорника. И ништа више од тога. Дакле, казивачи – у множини – су његови фиктивни ликови који свакако могу да имају какве год погледе и опажаје желе јер је њихова истина истина књижевног света. Тако Нада остаје стваран лик у могућем фиктивном свету, што је директно супротно, односно нетачно у стварном свету и догађају који се заиста догодио. На тај начин се, ипак, ничим није оградио као писац, мењајући историјску истину: „У разним исповестима читаћеш да је до главног бега дошло из ланчаре или зграде циглане, или постоларске радионице, јер се жели прикрити колико мој, толико и *rol* једног усташе – Вилима Петрача – у пробоју логора Јасеновац. Било их је двојица – укључујући и жену једног од њих – у првом озбиљном планирању пробоја, оно када су убили Банета, Бошковића и многе друге, па би логично било да бар један од њих учествује и у последњем, неко би се од звери у оном паклу шикљајуће крви морао окренути на страну жртава...“¹⁹

Маројевић то чини са намером, а објашњење следи у одговору на последње питање:

¹⁶ Исто, 263–264.

¹⁷ David Albahari, *Gec i Majer*, (Beograd: Čarobna knjiga, 2022), 123.

¹⁸ D. M. Tomas, *Beli hotel*, (Beograd: Odiseja, 2012), 7.

¹⁹ Igor Marojević, *Ostaci sveta*, 229.

4. ПИТАЊЕ: *На почетку се ограђујете од историјске истине, што је сасвим легитимно за истину света романа, али да ли сматрате да би можда било корисно дати и неке основне информације о самом Јасеновицу као централном мотиву, јер је публика, нарочито млађа, ионако недовољно упозната са истинитим историјским чињеницама? Упутити читаоце на релевантну литературу у виду пишичеве забелешке на крају романа, и шта је коришћено као историјски извор, ако је коришћена нека литература. Или је то, ипак, на читаоцима да истраже?*

ОДГОВОР: Није огирађивање од историјске истине само легитимно, нешто је и безмало обавезан англосаксонски правни лек за случај да било ко ма због чега најиспорије у књижици аутора. Најискреније молимо, не бих даш да на штељиву сојистивене прозе ђудрим менталну инерцију оних које мрзи да се упознају са основним чињеницама о крућним историјским збивањима. Иначе смајрам менталну инерцију овдашњом најопшћенијом и најшкодљивијом дољком ја је не бих дојунски хранио. Још ми пак мање јада на јамај да у сојистивеној књижевности књижевности на речени или било који дрући начин сиваљам у јоложај, јраћично, слушкиње историје ја и идеологије. Онда би то био мој скромни дојринос опшћем докидању јросиора за ионако ујрожену књижевну уметност на њеном сојистивеном јшерену. Када бих јисао на неком од језика унујар култура у којима је књижевност мање ујрожена од идеологије и јолићиканства, можда бих за крај романа и сивавио сисак лићерајуре, овако нећу ни то. Од јрве своје историојрафске мејафикције од чејири колико сам их до сада најисао, романа „Жеја“, јроносим неформално начело да ако је аутор на довољно ујечајљив начин искористио историјска збивања за своју прозу, то ће ујућичи заинјријирание чићаоце да се дојунски ујуше у историјска збивања о којима је он јисао. Такође, и радови какви су Ваш дојриносе јојме.

За разлику од романа Џејн Јолен који је намењен тинејџерима, роман Игора Маројевића нема узрасних ограничења или узрасну циљну групу те би се могло сматрати да и нема потребе за било каквим додатним објашњењима. Јер, као што је Данило Киш говорио, они који желе да прочитају његову *Гробницу за Бориса Давидовича* (1976), морају да су унапред упознати са основним чињеницама о гулазима, а не да очекују да ће из ње то да науче. Ако је већ систем у колапсу, ако школство не испуњава своје задатке и циљеве на прави начин, онда су уметници ту да помогну, а нарочито младима који су једини на губитку и процепу између свакодневних дневно-политичких и идеолошких сукоба у свету коме није стало до људске патње и који није способан да на ширем плану покаже саосећајност и бригу према другим људском бићима јер то не доноси оно што је потребно самопроглашеним владарима људских живота и судбина.

Имајући у виду речено у последњем одговору који нам је писац упутио, ипак сматрамо да је управо за сам роман било боље да, макар и у самом тексту на неки скривени начин, неком техником разграничавања граница светова (пијанство, небо,

неко непостојеће место...) писац укаже на овај податак који сматрамо важним. Због свих оних жена које су уочи слободе мучки убијене и у чије име и он говори као и сви ми којима је стало до Човека, због оних које не могу саме да сведоче о својим страдањима.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Примарни извори

1. Albahari, David. *Gec i Majer*. Beograd: Čarobna knjiga, 2022.
2. Jolen, Džejn. Yolen, Jane. *Briar Rose*. New York: Tor, 2016.
3. Marojević, Igor. *Ostaci sveta*. Beograd: Dereta, 2020.
4. Tomas, D. M. *Slike sa izložbe*. Vršac-Beograd: KOV Književna opština Vršac-T&G, 1995.

Необјављени материјали

1. Карић, Милица. „Фикционализација Холокауста у романима Јержија Козинског, Џејн Јолен и Д. М. Томаса“. Докторска дисертација, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет, 2022.
2. Имејл интервју са писцем Игорем Маројевићем, 31.9.2023.

Литература

1. Бркић, Станиша. *Име и број: Крајујевачка трагедија 1941*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2021.
2. Никодијевић, Душан. *Јасеновац између броја и жртве*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2019.
3. Motl, Dejan. Mihovilović, Đorđe. *Zaboravljeni – Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, (Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2015), 13–14.

Извори са интернета

Мирковић. Марина. „ПИСАЦ ИГОР МАРОЈЕВИЋ О НОВОМ РОМАНУ: Доста је било кажњавања Србије“. *НОВОСТИ*, 20.10.2020. Доступно на <https://www.novosti.rs/c/kultura/vesti/927601/pisac-igor-marojevic-novom-romanu-dosta-bilo-kaznjavanja-srbije>, приступљено 27.3.2024.

Willimon. Biljana. „Willimon – Igor Marojević 08.02.2020.“. Доступно на <https://www.youtube.com/watch?v=P9Txyz1pipI>, приступљено 1. априла 2024.

Milica Karić, PhD

Curator

Genocide Victims Museum, Belgrade

milica.karic@muzejgenocida.rs

Summary

CASE STUDY: *OSTACI SVETA*, A NOVEL ABOUT JASENOVAC?

Jasenovac represents one of the key points of Serbian identity in the XX century. It was a place where innocent civilians perished among whom were children of all ages who were kept in separate camps for children, without their mothers. It is an ongoing trauma and tabu topic for decades, at least in literature. There were only two books regarding Jasenovac before Igor Marojevic wrote *Ostaci sveta* in 2022 which represents a turning point in contemporary Serbian literature when we talk about fictionalisation of Jasenovac because it gives non canonical woman's perspective. On the other hand, Jasenovac is not the only theme, but just one of several fragments of the XX century war history on our soil. Its main story line is brought by a woman who participated in the Spanish Civil war and then was sent to extermination camp Jasenovac where she develops a problematic bond with an Ustasha perpetrator. The novel brings many questions and layers of representation and, in that sense, it provides multiple points for interpretation. In making his fictional world based on reality, the author consulted almost all of the relevant historiography books and studies. However, it seems that he missed the crucial one that deals with the inmates' break from Jasenovac on 22 April 1941. The focus of this paper is to point out how the author uses history and historical facts for the background in his fictional narrative and what the consequences could be if historical truth is overseen and changed.

Key words: Jasenovac, break, literature, fictionalisation, limits of history and literature.